

УДК 316.334

К.Чернова, д-р. соціологічних наук,  
старший науковий співробітник факультету соціології  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

### Етнорегіональні виміри українського соціуму

Проблема регіоналізму є актуальною для України, виходячи передусім з огляду щодо наявності певних розбіжностей між різними регіонами країни, зокрема економічних, історико-культурних, геополітичних тощо. У статті виокремлені чинники, що впливають на просторову самоорганізацію етнічних груп населення, а також аналізується явище соціальної дистанції в соціально-політичних орієнтаціях різних етнічних груп. Існування соціальної дистанції серед таких груп свідчить про наявність використання регіональних авто та гетеростереотипів, насамперед в діяльності деяких політичних партій та громадських організацій, при цьому суперечності між центральними та регіональними інститутами влади є результатом непослідовності та неефективності етнонаціональної політики. Адже цілком очевидно, що поява регіоналізму в Україні виступає деяким відображенням об'єктивно існуючих відмінностей між громадянами країни у економічній, культурній сферах та проявляється насамперед у внутрішніх та зовнішніх політичних орієнтаціях, притаманним населенню тих чи інших регіонів. В цьому аспекті слід згадати етнонаціональну ситуацію стану міжетнічних відносин в Криму, де основними вузлами напруженості є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова.

Ключові слова: етнічність, етнорегіони, регіоналізм, соціальна дистанція.

*The problem of regionalism is important for Ukraine, based primarily in view of the availability of certain differences between different regions of the country, in particular economic, historical, cultural, geopolitical and more. The article singled out the factors that influence the spatial self-organization of ethnic groups, and analyzed the phenomenon of social distance in the socio-political orientations of different ethnic groups. The existence of social distance among these groups indicates the presence and use of regional auto heterostereotypiv, especially in the activities of some political parties and public organizations, and the conflict between central and regional government institutions is a result of inconsistency and inefficiency ethnic policy. It is clear that the emergence of regionalism in Ukraine is some reflection of objective differences between the citizens of the country in economic, cultural and primarily manifested in the internal and external political orientations inherent to the population of certain regions. In this respect, we should mention the situation ethno-national state of ethnic relations in Crimea where tensions are the main hosts of Crimean Tatar problem and the problem of Russian majority population of the peninsula.*

**Keywords:** ethnicity, ethnorehiony, regionalism, social distance.

Серед чисельних теоретико-методологічних аспектів досліджень сучасних міграційних процесів вагоме місце посідає концепція просторової самоорганізації населення. "Розміри чисельності населення (щільності або динаміки) – інтегральні показники, що відображають дію численних, реально залучаючих людей до того чи іншого регіону, чинників. От чому чисельність населення або його щільність чи його динаміку можна розглядати як індикатори привабливості цих регіонів для певних соціальних або етнічних груп населення. ... Феномен просторової самоорганізації відображено в запропонованій С.А.Стоуфером моделі зіткнення можливостей. Дана модель спирається на логіку людини, котра прагне збільшити свій трудовий дохід, поліпшити умови праці, побуту та відпочинку, забезпечити особисту безпеку тощо" [Прибиткова, 1999: с. 167-168].

Поняття "соціальна дистанція" використовується як міра подібності або відмінності не лише в соціальних позиціях, але і в макросистемних соціальних і соціально-політичних орієнтаціях етнічних груп. Соціальна дистанція, аналіз якої одними з перших здійснили Г.Зіммель, Т.Парк і Е.Берджес, починаючи з праці Л. Фон Візе вважається одним із центральних понять, що характеризують ступінь близькості або віддаленості соціальних груп. З допомогою вимірювання соціальної дистанції визначається статус, потенціал соціальних груп, а в етнічно диференційованому суспільстві – і соціальні позиції етнічних груп. Наявність і розміри соціальної дистанції, взаємопроникнення характеристик груп служать показниками стану суспільства, ступеня рівності груп, якісними індикаторами соціальної справедливості, соціальної та етнічної толерантності [Дробичева, 1998: с. 4-11].

В соціологічній літературі під "регіоном" розуміють територіально диференційовану спільноту людей. Регіон є не тільки економічним простором, але й постає як простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій [Стегній, Чурилов, 1998: с. 5].

Величина соціальної дистанції між людьми із різних соціальних або етнічних (расових) груп, включених в нову єдину соціальну систему, дозволяє, згідно Р.Парку, розмірковувати не тільки про ступінь інтеграції і солідарності спільноти, скільки про загальний рівень розвитку демократичної культури. З точки зору теорії, для демократії характерною є відносна відсутність соціальної дистанції між членами єдиної спільноти [Park, 1950: с. 256]. Згідно з концепцією Р.Парка, під соціальною дистанцією виступає така характеристика соціальних зв'язків і контактів, "як міра розуміння і близькості". Богардус відзначав, що демократичне суспільство прагне до зменшення соціальної дистанції між представниками різних соціокультурних груп, але певна соціальна дистанція завжди існує між людьми [Bogardus, 1925: р. 299-308]. Методика Богардуса була модифікована, адаптована та апробована у 1990-1991 рр. українськими соціологами Н. В. Паніною та Є.І.Головахою для вивчення рівнів міжнаціональної толерантності [Golovakha, Panina, 1991: р. 21-30].

**Постановка проблеми.** Для поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення. За концентрацією етнічних спільнот регіони країни мають різні показники. Українці становлять більшість у всіх регіонах (за винятком Криму); в усіх регіонах росіяни перебувають на другому місці (виняток – Крим (перше місце)), Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце); в Україні (за розрахунками Держкомстату – від

0,2 відсотка у складі населення) налічується 12 регіонів, де інші етнічні спільноти, ніж українці та росіяни, мають від трьох до восьми таких спільнот, із них: 8 – Автономна Республіка Крим; 7 – Одеська область; 6 – Донецька та Запорізька області; 5 – Закарпатська, Миколаївська, Харківська та Чернівецька області; 4 – Дніпропетровська, Кіровоградська; 3 – Луганська та Полтавська області [Панчук, 2011, с.380].

Якщо звернутися до результатів експертного опитування Центру Разумкова щодо проблем формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України, то вони виглядатимуть наступним чином [Національна безпека і оборона, 2007: с. 45-52].

**ЗАХІД:** *Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.*

Щодо бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (68,4%) жителів Заходу загалом не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців є настільки великими, що їх можна вважати двома різними народами. Однак, якщо за відсотками "скоріше не згодних" з цим твердженням між областями регіону значної різниці немає, то за відсотками не згодних абсолютно, різниця є суттєвою. Тут можна вирізнити чотири групи, де абсолютно не згодних:

- (1) понад - Івано-Франківська область (58,8%);
- (2) близько половини - Волинська (49,1%) і Закарпатська (47,6%);
- (3) понад третина - Рівненська (34,8%) і Львівська (35,6%);
- (4) менше 20% - Тернопільська (15,4%) і Чернівецька (17,6%).

Натомість, згодні із зазначеним твердженням: у Чернівецькій області - 36,3% (у т.ч. цілком - 14,2%); Тернопільській - 25,2% (10,6%); Рівненській області - 25,3% (3,6%); Львівській - 16,8% (4,6%); Івано-Франківській - 12,9% (3,9%); Закарпатській - 11,5% (3%); Волинській - 10% (0,9%).

Що стосується міжрегіональних протиріч, то більшість (71,3%) жителів регіону впевнені, що протиріч, настільки глибоких, що вони могли б спричинити розпад держави, не існує. Такої думки дотримуються приблизно однакове число жителів практично всіх західних областей: від 73,8% у Львівській до 77,8% в Івано-Франківській. Дещо меншим є цей відсоток у Чернівецькій області - 61,3%.

**ЦЕНТР:** *Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області.*

Відносно бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (65,7%) жителів Центру не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами. Незгодні становлять більшість у кожній з областей: у Хмельницькій - 87,2%; Житомирській - 81,8%; Вінницькій - 78,9%; Кіровоградській - 76,9%; Сумській - 63,9%; Київській - 61,4%; Чернігівській - 61,2%; Полтавській - 60,4%; Черкаській - 53,6%. Ті, хто з цим абсолютно не згоден, становлять відносно більшість у Кіровоградській (49,8%), Житомирській (48,4%), Хмельницькій (48%) Київській (34,1%), Полтавській (34,1%) областях. У решті - відносно більшість складають "скоріше незгодні".

Що стосується міжрегіональних протиріч, то переважна (72,2%) більшість жителів Центру не вважають, що вони є настільки глибокими, щоб призвести до розпаду країни. За областями: Хмельницька - 90,9%; Черкаська - 82,3%; Кіровоградська - 82%; Вінницька - 77%; Житомирська - 76,9%; Київська - 73,9%; Чернігівська - 69,5%; Полтавська - 67,9%; Сумська - 62,9%.

**ПІВДЕНЬ:** *АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.*

Що бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (58,3%) жителів Півдня не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами: в АР Крим - 61,8% (у т.ч. абсолютно не згодні 23%); в Одеській області - 63,5% (21,9%); Миколаївській - 54,9% (17,8%); Херсонській - 43,9% (15,3%).

Більшість (56,4%) жителів регіону не вважають протиріччя між західними і східними регіонами настільки глибокими, що вони можуть призвести до розпаду країни: в Одеській області - 60,2%; в АР Крим - 59,1%; в Миколаївській області - 52,6%; в Херсонській області - 46,4% (відносна більшість).

**СХІД:** *Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.*

Щодо бачення міжрегіональних відмінностей. Більшість (56,2%) жителів Сходу не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами: Дніпропетровська область - 61,8% (у т.ч. абсолютно не згодні - 31,1 %); Запорізька - 59,7%; Харківська - 59,2%; Луганська - 57,1% (12,5%); Донецька - 48,4% (13,6%).

Більшість (59,9%) жителів Сходу не вважають, що протиріччя між західними і східними регіонами є настільки глибокими, що можуть призвести до розпаду країни: в Харківській області - 69,4%; Запорізькій - 67,4%; Дніпропетровській - 64,9%; Донецькій - 54,3%; Луганській - 50,7%.

Згодні з цією думкою: у Луганській області - 32,8%; у Донецькій - 28,5%; Дніпропетровській - 21,3%; Запорізькій - 20,9%; Харківській — 15,5% [Національна безпека і оборона, 2007: с.47-52].

Якщо проаналізувати бачення міжрегіональних відмінностей і протиріч в цілому, то більшість (61,9%) громадян України не згодні з твердженнями, згідно з якими "відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами": абсолютну незгоду висловили 27,4% опитаних, ще 34,5% - засвідчили, що "скоріше не згодні". Водночас, погодилися із твердженням беззастережно лише 6,4%, "скоріше" погодилися - 20,1%. Не згодні (абсолютно та "скоріше") з наведеним вище твердженням становлять абсолютну більшість у всіх регіонах та областях України, за винятком Донецької і Чернівецької областей, де вони становлять лише відносну більшість (48,4%, та 47% опитаних, відповідно), та Херсонської області, де частка незгодних статистично значуще не відрізняється від частки згодних (43,9% і 37,8%, відповідно) [Національна безпека і оборона, 2007: с.20].

Що стосується міжрегіональних протиріч, то майже дві третини (65,5%) громадян України не вважають жодні (політичні, мовні, культурні, економічні) протиріччя та диспропорції між західними і східними регіонами настільки глибокими, що вони можуть призвести до розпаду країни та входження окремих її частин до складу інших держав. Така думка переважає в усіх регіонах, її поділяють понад 72% жителів Центру, 71,3% - Заходу,

майже 60% - Сходу, 56,4% - Півдня. Переважає вона й у всіх областях України, за винятком Херсонської, де ті, хто впевнений, що немає таких глибоких міжрегіональних протиріч, які могли б призвести до розпаду країни, становлять відносну більшість (46,4%) опитаних [Національна безпека і оборона, 2007: с. 20].

Примітно, що заперечення критичної глибини міжрегіональних протиріч висловлюється на фоні дійсно значних регіональних розбіжностей геополітичних орієнтацій жителів різних регіонів України. Так, якщо на Заході більшість (61,3%) опитаних вважають пріоритетним напрямом зовнішньої політики України відносини з ЄС, в Центрі думки жителів поділені майже в рівних частинах між ЄС (34,3%) і Росією (32%), то на Півдні і Сході пріоритетними є відносини з Росією (відповідно 62,5% та 58,6%).

Дані соціологічних досліджень підтверджуються результатами дискусій, проведених у фокус-групах у різних регіонах України. Вони свідчать, зокрема, про те, що громадяни досить чітко розрізняють регіональні відмінності - явище, тією чи іншою мірою притаманне фактично всім країнам світу, та міжрегіональні протиріччя, які дійсно можна назвати розколом (роз'єднанням) країни. Переважна більшість учасників дискусій, відзначаючи наявність регіональних відмінностей і навіть "поділу народу України", зумовлених історичними, економічними, соціально-культурними чинниками, наполягала на тому, що реального розколу в Україні немає. Так, відзначаючи "поділ за конфесійною ознакою", учасники фокус-групи в Тернополі стверджують, що "розколу на основі релігійної належності немає"; учасники харківської фокус-групи стверджують, що існує розбіжність "між радянською та українською ментальністю", але "розбіжності невеликі, політики їх штучно перебільшують", "відмінності між регіонами незначні, порівняно з відмінностями між Україною і Росією". Водночас, більшість учасників дискусій відзначали, що "розкол", "роз'єднання" тощо - це проблема, штучно створена (і створювана) політиками, які використовують реальні відмінності регіонів у власних політичних цілях [Національна безпека і оборона, 2007: с. 22].

Щодо рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, які визначаються цілою низкою показників, як індекси соціальної рівності; індекси розвитку соціальної інфраструктури; індекс економічної активності населення, то за підрахунками фахівців, за рівнем інтегрального індексу соціальної рівності у 2006 р. його середні показники перевищують показники цього індексу на таких територіях: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Черкаська області. До областей, які не досягають середнього рівня, належать: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська. За цим показником на протилежних полюсах знаходиться Донецька область (найвищий індекс) та Волинська (найнижчий індекс) [Панчук, 2011: с.247]. Фахівці, спираючись на цю методику, ранжують регіони України так: 1) «динамічні важковики» (Київ, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська області); 2) «повільні важковики» (Одеська, Київська, Полтавська області); 3) «динамічні легковики» (Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська області та м.Севастополь); 4) «легковики-аутсайдери» – усі інші області, які є у групі депресивних територій чи ризикують до них потрапити [Панчук, 2011: с.247; Михальченко, 2012: 25, с. 41-54; Стегній, 2005: с. 94-122; 27, с. 56].

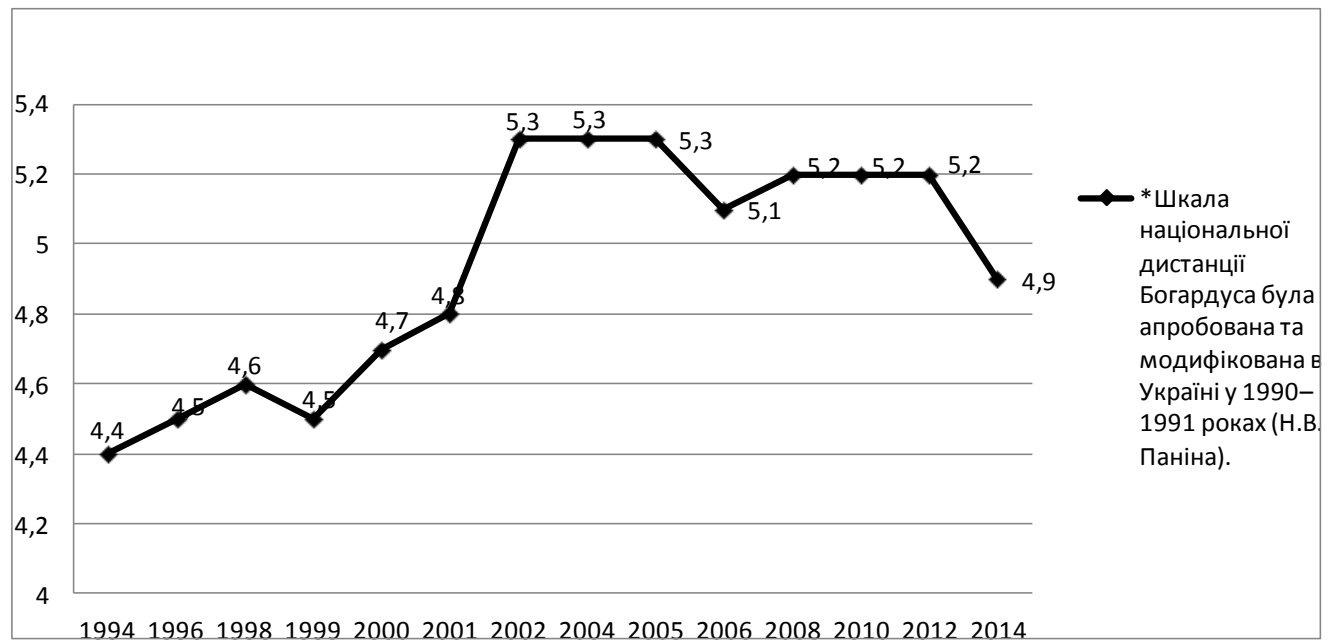
Найбільш відчутними й активними акторами у наданні етнічної специфіки регіональним рынкам праці в Україні стали болгары, кримські татари, росіяни, румуни, угорці та певною мірою білоруси, поляки, молдавани. Їх роль у цьому процесі визначалася трьома факторами: тривалою присутністю у регіонах, компактністю поселення, значною часткою працездатного населення. Відчутно маркованими у етнічному плані є такі регіони: Автономна Республіка Крим (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгары, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни), західні компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій, а також на Півдні – у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях [Панчук, 2011: с.249]. Помітним явищем, щоправда, поки що не характерним для розвитку середнього і малого підприємництва на регіональних рынках праці є маркований етнічними ознаками такий феномен, як «етнічний бізнес» [Панчук, 2011: с.251].

З точки зору стану етнонаціональної ситуації і стану міжетнічних відносин найбільш проблемним регіоном України є Крим. Основними вузлами напруженості тут є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова [Арбеніна, 2007: с.276]. Зазначимо, що кримська ситуація засвідчує послаблення чинника патріотизму у процесі формування національної (громадянсько-державницької) ідентичності: повністю позитивною відповідь на це питання у 2007 році сягала 36,6%, а наступного року – лише 9,2%. Це означає, що звільняється простір, котрий може заповнюватися іншими маркерами, наприклад, співвіднесення себе з регіональною, чи то локальною спільнотою. А це, за певних обставин, може стимулювати тенденції до чітко окресленої регіоналізації [Панчук, 2011: с.239]. Саме через низьку частку представленості кримських татар у керівних професіях та надмірну питому вагу зайнятих найпростішими видами професій виникають умови для високого рівня політизації цієї групи з вірогідним поширенням сепаратистських ідей [Панібудьласка, 2009: с.311]. На сьогодні за даними Центру Разумкова «частина жителів півострова, які демонструють сепаратистські настрої, становить 32,4%. Проте це неагресивний сепаратизм. Людей, готових боротися за вихід Криму зі складу України, лише 10,6%. Хоча це, звичайно, немало» [Елетронний ресурс, 2009; Басараб, 2009, с. 313-322].

Щодо статусної ідентифікації, на найнижчих щаблях шкали матеріальної забезпеченості частіше розташовують себе жителі східних областей України, трошки вище – південних та центральних. Найвищими показниками визначають рівень свого добробуту жителі західних областей. Проте, як зазначила І. Прибиткова, ці ідентифікації не збігаються з реальністю, позаяк найнижчий середньодушовий дохід спостерігається у сім'ях жителів західного регіону, а найвищий – у сім'ях південного та східного. Дослідниця висуває гіпотезу, що даний незбіг пов'язаний з тим, що мешканці західних регіонів, будучи більшими прихильниками незалежності мають позитивніше світовідчуття, емоційний настрій та вищу самооцінку [Прибиткова, 2001: с. 65-78]. Принагідно зазначимо, що повну картину етнопрофесійної стратифікації суспільства дав Всеукраїнський перепис 2001 р.

Згідно українського вченого Є.Головахи, останнім часом суттєво підвищився рівень тривожності та дестабілізаційності протестного потенціалу, при цьому знизився рівень соціального цинізму та соціальної дистанційованості [Електронний ресурс, 2014].

**Інтегральний Індекс національної дистанції : Шкала: 1–7 балів**



#### *Висновки*

Отже, як видно із вищенаведених результатів, етносоціальна дистанція етнорегіональних груп України перебуває на низькому рівні, достатньому для підтримання етнокультурної самобутності і є властивою для культур традиціоналістського типу. При цьому важливим чинником запобігання етносоціальній дистанції є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії.

Етнічні групи не виявляють прагнення чи бажання дистанціюватися від інших етнічних груп, що позитивно відбивається на їхній етнічній ідентичності, міжетнічній взаємодії та участі в міжкультурних комунікаціях. Зазначимо, що деякі наявні етносоціальні відмінності не продукували виражених міжетнічних конфліктів, а швидше за все полягають у різнопланових векторах загальної соціально-економічної динаміки. Тому актуальною постає співпраця меншості та більшості, здатність керівних органів поєднувати регіони на основі демократичних базових цінностей, що впливають на цілісність суспільства.

## References

1. Арбеніна В.П. Етносоціологія: Навчальний посібник / В.П.Арбеніна. – Видання друге, доп. і перероб. - Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 316с. [Arbenina V.L. Etnosotsiologiya: Navchal'nyy posibnyk / V.L.Arbenina. – Vydannya druhe, dop. i pererob. - X.: XNU imeni V.N.Karazina, 2007. – 316 s.]
2. Басараб М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України/ М. Басараб // Наукові записки. Вип. 44: Курасівські читання - 2009: Політичний простір України: регіональні виміри. - К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. - 2009. - С. 313-322. [Basarab. M. Prychyny etnichnoho separatyizmu: aktual'nist' dlya Ukrainy/ M. Basarab // Naukovi zapys-ky. Vyp. 44: Kurasivs'ki chytannya -2009: Politychnyy prostir Ukrainy: rehional'ni vymiry. - K.: IPIEND im. I.F. Kurasa. - 2009. - S. 313-322]
3. Дробіжева Л. Социальная и культурная дистанции. Опыт многонациональной России / Институт этнологии и антропологии РАН. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 1998. - С. 4-11 [Drobizheva L. Sotsyal'naya y kul'turnaya dystantsyy. Opyt mnohonatsional'noy Rossyy / Ynstytut etnologyy y antropologyy RAN. – M.: Yzd-vo Ynstytuta sotsyologyy RAN, 1998. - S. 4-11]
4. Електронний ресурс: <http://www.soc.univ.kiev.ua> Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг 1992-2014 рр.). Презентовано Головахою Є.І., д.філос.н., завідувачем відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України на громадських слуханнях у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 22 вересня 2014 р. [Elektronnyy resurs: <http://www.soc.univ.kiev.ua> Vymiryuvannya sotsial'nykh zmin v ukraiyins'komu suspil'stvi. Sotsiologichnyy monitorynh 1992-2014 rr.). Prezentovano Holovakhoyu Ye.I., d.filos.n., zaviduvachem viddilu metodolohiyi ta metodiv sotsiologiyi Instytutu sotsiologiyi NAN Ukrainy na hromads'kykh slukhannyakh u Kyiv's'komu natsional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka, 22 veresnya 2014 r.]
5. Михальченко Г.Г. Регіональні особливості розвитку населення / Г.Г. Михальченко // Управління проектами та Розвиток виробництва: 36.наук.пр. - Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. - № 2 (42). - С. 41-54. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12mggorn.doc>. [Mykhal'chenko H.H. Rehional'ni osoblyvosti rozvytku naselennya / H.H. Mykhal'chenko // Upravlinnya proektamy ta Rozvytok vyrobnytstva: Zb.nauk.pr. - Luhans'k: vyd-vo SNU im. V.Dalya, 2012. - # 2 (42). - S. 41-54. - Rezhym dostupu: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12mggorn.doc>.]
6. Національна безпека і оборона, 2007. - № 9. – С. 45-52. Проблеми формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів (Експертне опитування) [Natsional'na bezpeka i oborona, 2007. - № 9. – S. 45-52. Problemy formuvannya spil'noyi identychnosti hromadyan Ukrainy v otsinkakh ekspertiv (Ekspertne opytuvannya)]
7. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под редакцией Л. Дробіжевой, Е. Головахи. – К. Інститут соціології НАН України; Інститут соціології РАН, 2007. – 280 с. [Natsional'no-hrazhdanskye ydentychnosty y tolerantnost'. Opyt Rossyy y Ukrainy v peryod transformatsyy / Pod redaktsiyey L. Drobizhevoy, E. Holovakhy. – K. Ynstytut sotsyologyy NAN Ukrainy; Ynstytut sotsyologyy RAN, 2007. – 280 s.]
8. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа / В.Панібудьласка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (під серія «Курасівські читання»). – 448 с. [Panibud'laska V. Etnopolitychnyy separatyzm – ponyattya, zmist, formy i pryroda / V.Panibud'laska // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. – K., 2009. – Vyp. 44 (pid seriya «Kurasivs'ki chytannya»). – 448 s.]
9. Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія.] – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396 с. [Panchuk M., Yevtukh V., Voynalovych V., Kotyhorenko V., Kalakura O., Kochan N., Makarenko N., Horban' T., Lyashenko O., Kovach L. Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehional'ni osoblyvosti: [Monohrafiya.] – K., Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2011. – 396s.]
10. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень / І.Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - № 1. – С. 161-172. [Prybytkova I. Suchasni mihratsiyni protsesy: teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhen' / I.Prybytkova // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 1999. - № 1. – S. 161-172.]
11. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / І.Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 09/2001. – №3. – С.60-78 [Prybytkova I. U poshukakh novykh identychnostey: Ukrayina v etnorehional'nomu vymiri / I. Prybytkova // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 09/2001. – №3. – S.60-78].
12. Проблема кримського сепаратизму / можна розв'язати економічними важелями / Центр Разумкова. – 2009. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uce.org/ukr/expert.php>, news\_id=1278. [Problemu kryms'koho separatyizmu / mozha rozv'yazaty ekonomichnyymi vazhelyamy / Tsentr Razumkova. – 2009. – [Elektronnyy resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.uce.org/ukr/expert.php>, news\_id=1278]
13. Стегній О. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / О.Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - № 3. – с. 94-122 Stehniy O. Rehional'nyy faktor rozvytku politychnoyi kul'tury naselennya Ukrainy / O.Stehniy // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 2005. - № 3. – s. 94-122]
14. Стегній О, Чурилов М. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – 217 с.[Stehniy O, Churylov M. Rehionalizm yak ob'yekt sotsiologichnoho doslidzhennya. – K., 1998. – 217 s.]
15. Bogardus E. Measuring Distance / E. Bogardus // Sociology and Social Research. – 1925. – Vol. 9. – P. 299-308 [Bogardus E. Measuring Distance / E. Bogardus // Sociology and Social Research. – 1925. – Vol. 9. – P. 299-308]
16. Golovakha E., Panina N. Inter-Ethnic Relations and Ethnic Tolerance in Ukraine // Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe. – Jerusalem. 1991. Vol. 14. – P. 27-30 17. Park R.E. The Concept of Social Distance // Park R.E. Race and Culture –Glencoe Ill. The Free Press, 1950. - P. 256.

надійшла до редколегії 2015